

Миронова В.М.
Київський національний
університет імені Тараса Шевченка

ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ У СТРУКТУРІ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ ПІЗНЬОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У III столітті Римська Імперія зазнавала постійних криз. Перси, готи, алamani та інші варварські народи передікали римлянам болісну поразку; нескінченні повстання буквально розривали країну. Коли нарешті варварів відтіснили і єдність імперії було відновлено, світ докорінно змінився. Рим більше не був центром політичного і культурного життя. Імператори жили в Мілані, Трирі, Константинополі та в інших містах. Ці міста часто являли собою більш сприятливий ґрунт для інтелектуального життя, ніж колишня столиця, і можна було вже тоді передбачити майбутній лінгвістичний розкол.

Політична, соціальна й духовна революції III-IV ст. об'єднали інші сили, які швидко трансформували мову. Класична латина була створена і розвинута римською елітою. У цей період потрясінь Рим і Італія поступилися місцем провінціям, і високі класи суспільства оновилися. Витонченість вже не збереглася як кількісний ритм. У класичній вимові наголос був музичним, тобто він по суті передбачав підйом голосу, але елемент динамічності був дуже слабким. Римляни легко відчували різницю між довгими і короткими складами, а отже, кількість мала фонологічну функцію: слово *ānus* “стара жінка” відрізнялося від *ānus* “кільце”, а також від *annus* “рік”. Але в III-ому столітті стала загальноприйнятною нова вимова. Наголос набрав все більшої динамічності, аж поки не став виключно динамічним. Все зростаюча динамічність наголосу докорінно змінила колишній кількісний ритм. Наголошені короткі голосні стали довгими, а ненаголошені довгі – короткими. Це, між іншим, означає, що *tin ānus* зник із розмовної мови. Святий Августин зазначав, що його співвітчизники не чули більше класичної кількості складів і казали, наприклад, *cāno* замість *cano*. Новий мовний ритм базувався на наголосах, як і в сучасних романських мовах. Для віршування зникнення класичної кількості мало надзвичайне значення, як ми побачимо далі. Для фонетичної системи розмовної мови наслідки були менш серйозними [4].

Відомо, що у відкритих наголошених складах *i* та *u* коротке мали той самий тембр, що й *e* та *o* довге: у більшій частині Романії *piram* перетворилося на *pēra*, а згодом *gulam* на *gōla* з тими ж звуками, що й *tēla* і *sōla* (див. іт. та ісп. *pera*, *tela*, *gola*, фр. *poire*, *taile*, *queule*, *seule*). У той самий час голосні *e* і *o*, які мали більш відкритий тембр, ніж *ē* та *ō*, дифтонгізувалися: *ferum* стало *fero*>*fiero*, а пізніше *novum* – *novo*>*nuovo* (див.: іт. *fiero*, *nuovo*, ісп. *fiero*, *nuevo*, старофр. *fier*, *nuef*). Колишній дифтонг *ae*, який з часів республіки мав тенденцію спрощуватися до *e* відкритого, зазнав таких же змін як *ē*: таким чином, *caelum* стало *celu* і вимовлялося тепер *cielo* (див.: іт., ісп. *cielo*, фр. *ciel*). Монофтонгізація *oe* мала своїм наслідком *ē* закрите; наголошена голосна у слові *poena* не відрізнялася від наголошеної голосної у слові *vēna* (див.: іт., ісп. *pena*, *vena*, фр. *peine*, *veine*).

Латинська орфографія зазнала змін у вимові. У написах імператорської епохи зустрічаються слова *veces*, *menus*, *colomnas* замість *vices*, *minus*, *columnas* або *egrotus*, *eris*, *Advaentus*, *Numeratio*, *amenus*, *Phebus* замість *aegrotus*, *aeris*, *Advaentu*, *Numerio*, *atomenus*, *Phoebus*. У авторів раннього Середньовіччя орфографія часто була такою хаотичною, що ледь можна було зрозуміти смисл тексту і визначитися з вимовою, яка криється за незграбним вживанням літер *i*, *e*, *u*, *o*, *ae*, *oe*, як ми побачимо далі.

Ненаголошені голосні випадають, а таке явище як синкопа (випадіння літери або складу) стає все більш частим по мірі того, як розвивається динамічний наголос. У підручнику з орфографії Пізньої Античності, *Appendix Probi*, читаємо наступні правила: *masculus non masclus, vetulis non veclus, frigida non fricda, tabula non tabla, viridis non virdis*. З цих синкопованих форм і походять французькі слова: *mâle, vieil, froid, table, vert*.

Оскільки кількісний ритм зник, старе правило передостаннього складу більше не діяло. Тому слова, запозичені з грецької мови, по-різному розглядалися у класичну (або архаїчну) епоху і пізніше. За часів Цицерона римлянин, розмовляючи рідною мовою, не міг зберігати грецький наголос слів $\alpha\eta\bullet\sigma\bullet\sigma\alpha\eta\sigma\omega$ і $\sigma\epsilon\sigma\omega\zeta\sigma\omega\mu\eta\sigma$. Ставити наголос на передостанньому короткому і не ставити його на передостанньому довгому вважалося проти норми латинської мови.

Отже, Цицерон казав *philosóphĭa* і *academĭa*. Але після зникнення вокалічної кількості, яка відбулась також і в грецькій мові, романські народи могли сприймати чужий для них наголос *philosophía* і *académia*. Таким чином, у розмовній латині кінця Античності існувало два способи наголошувати грецькі слова. Запозичення, що проникли у повсякденну мову до великих змін III-ого століття, були повністю латинізовані: напр., $\sigma\epsilon\sigma\omega\sigma\omega\sigma\omega$ і $\mu\epsilon\sigma\sigma\omega\sigma\omega$ стали *cámara* і *ecclésia*.

Більш свіжі запозичення зберегли грецький наголос: таким чином, слово $\mu\epsilon\sigma\sigma\omega\sigma\omega$ дало *éremus*, як у романських формах: іт. *èremo* і *ermo*, ісп. *yermo*, старофр. *erm*. Існувало навіть кілька слів, що мали як грецький, так і латинський наголос, як-от: $\beta\upsilon\tau\upsilon\sigma\omega$ та $\mu\epsilon\sigma\sigma\omega\sigma\omega$, які з'явилися в Італії у латинізованій формі *butýrum* і *encaústum* (звідси: іт. *butirro* та *incostro>inchiostro*), в Галії з грецьким наголосом *bútyrum* і *éncaustum* (звідси: старофр. *burre>beurre* і *enque>encre*) [1].

У літературній латині кінця Античності і Середньовіччя ситуація не є цілком зрозумілою. Часто дотримувалися класичної системи, запозиченої у античних поетів, і писали, наприклад, у метричних віршах *sophĭa*, але тип *philosophĭa, academĭa, abyssus, problĕma* був більш уживаним. До того ж, у ритмічній поезії можна було зустріти *Antióchia, Alexándria, Theódorus, orthódoxus, týrannus, spéleum, sarcophágus* від грецьких слів $\alpha\eta\sigma\omega\sigma\omega$ і т.д. Тільки якщо модель була багатоскладовою з наголошеним останнім складом, латиняни не могли зберігати наголос оригіналу. У цьому випадку вони чули інший наголос на третьому з кінця складі і, таким чином, слова такого типу мали наголос на передостанньому складі у латинській мові: $\sigma\epsilon\sigma\omega\sigma\omega\sigma\omega$; $\sigma\epsilon\sigma\omega\sigma\omega\sigma\omega$, $\sigma\epsilon\sigma\omega\sigma\omega\sigma\omega$; *thésaurus, báp̄tismus, Ágatha* були іноді наголошені у латинських віршах.

Крім того, треба звернути увагу на переміщення наголосу, що відбувалися у певних словах латинського походження. Загалом же місце наголосу не змінилося; однак є кілька винятків, зокрема, коли наголос складного дієслова переміщувався з префікса на корінь, перша голосна якого часто вимовлялася. Таким чином, *contĭnet* було замінено на *conténet* у розмовній мові (іт., ісп. *contiéne*, фр. *contiént*). Тексти рясніли прикладами такої "перебудови": *depremit, displacet, incadit* і т.ін., а у віршуванні наголос часто ставився на передостанньому складі, навіть коли голосна не змінювалась: *indúit, invócat, retúlit* і т.д. Хоча в таких випадках у класичну епоху передостанній склад був коротким, переміщення наголосу все одно відбувалося, оскільки кількісний ритм зник, і правило передостаннього складу втратило силу.

Інша група слів, у яких відбувається переміщення наголосу, була такою, де передостанній склад складається з короткої голосної, за якою слідує *muta cum liquida*. Відомо, що класичний наголос мав тип *intĕgrum*. У розмовній мові передостанній склад був

закритим і наголошеним: *intēgrum*; див.: іт. *intéro* та *intiéro*, ісп. *entéro*, фр. *entier*. У Середньовіччі шкільні вчителі й поети не розуміли цієї еволюції і правил античних граматистів. Вони вимовляли *intēgrum*, але знали, що за Донатом, це слово має вимовлятися *intēgrum* і, прагнучи відновити класичну просодію, часто замінювали слова *arātrum*, *theātrum*, *candelābrum*, *lavācrum*, *dolābra*, *salūbris*, *delūbris*, у яких передостанній склад був довгим від природи, на *áratrum*, *théatrum*, *candélabrum*, *lávacrum*, *dólabra*, *sálubris*, *délubris*.

Зазначимо, що у пропарокситонах на зразок *filiolum*, *mulierem*, *parietem* наголос перемістився з *i* (або *e*) на наступну голосну, яка є довгою та закритою, див.: іт. *figliuolo*, ісп. *hijuelo*, фр. *filleul*, староіт. *mogliera*, ісп. *mujer*, старофр. *moillier*, іт. *parete*, ісп. *pared*, фр. *paroi*. Вже в поезії пізньої латини можна часто зустріти довгу голосну в словах *viōla*, *liliōla*, *filiōlus*, *muliērem*, *pariētem* і т.д [3].

Розмовна латина Пізньої Римської Імперії зазнала багато інших фонетичних змін. Тут ми згадаємо лише ті, що мають особливе значення для середньовічної латини.

Голосні *e* та *i* у зліянні були закритими, а потім перетворилися у напівприголосну у: *vinea* > *vinya* > іт. *vigna*, ісп. *viña*, фр. *vigne*.

Автор Appendix Probi застерігав своїх учнів не писати *vinia*, *cavia*, *lancia*, *calcius*, *baltius*, слова, які багаторазово зустрічаються у латині епохи Меровінгів. Паралельно *o* та *u* у зліянні замінюються на напівголосну; див. *App. Probi: vacua non vaqua, vacui non vaqui*. Іноді ці голосні просто зникали. Замість *quietus*, *Neapolis*, *duodecim* казали *quetus*, *Napolis*, *dodeci* (вимова, що відобразилась у синізегах середньовічної поезії).

Перед початковою групою *sp*, *sc*, *st* з'являється протетична голосна: *ispiritus* або *espiritus*, *escola*, *estella*, *espectare* (часто писали *expectare* і плутали зі складним дієсловом *ex-spertare*); і, навпаки, *Spania* замість *(H)ispania*.

На початку імператорської епохи інтервокальне *v* та напівприголосна *u* перетворилися на білабіальний щілинний (β); звідси, плутанина між *v* та *u*, наприклад: *devere*, *iuvente* < *debere*, *iubente* і в Appendix Probi, де зустрічається між іншим *baculus non vaculus, tabes non tavis, plebes non plevis, alveus non albeus*. Пізніше білабіальне *u* стало лабіо-дентальним (*v*); колишня артикуляція збереглася тільки після *g* та *q* (*lingua*, *aqua*, *qualis*). Тоді ж германці мали ще один білабіальний звук у словах *werra*, *wardon*. Коли римляни запозичили ці слова, вони спробували передати цей звук буквосполученням *qu*: *querra*, *quardare*.

Приклади, які ми читаємо у Appendix Probi, показують, що звук *u* між голосними або після приголосної розчиняється у наступній схожій голосній. Таким чином, *quomodo* скорочується до *comodo* і *comoto* вже у помпейських написах.

Придихання (аспірація) *h*, яке ще у долітературну епоху почало зникати, у пізнішій латині сполучувалося лише орфографічним знаком, через що виникало багато непорозумінь: з одного боку, *ac*, *ortus*, *oroleum*, *adus* замість *hac*, *hortus*, *hordeum*, *adhuc*, з іншого, – *habundare*, *perhennis*, *chabere*, *hanelare* (фр. *haleiner*) замість *abundare*, *perennis*, *cohibere*, *anelare*.

На жаль, ми не можемо детально зупинитися на еволюції звуків *y*, *dy*, *gy* (= *i*, *di*, *de*, *gi*, *ge* перед голосною), тому дамо лише кілька прикладів результатів цієї еволюції: *iam* > іт. *gia*, ісп. *ya*; *diurnum* > іт. *giorno*, фр. *jour*; *radium* > іт. *raggio*, ісп. *rayo*, фр. *rai*; *cirrigia* > іт. *correggia*, ісп. *correa*, фр. *courroie*. Ця еволюція відбувалася ще за імператорських часів, що видно з написів та текстів цієї епохи. На дошках проклять II-III ст. можна було прочитати *Vincenzus*, *Vincenzo* (< *Vincentius*), *ampizatru* (< *ampitiatru* < *amphitheatrum*); те саме відбувалося з *ci* перед голосною, про що свідчить плутання між *terciae* = *tertia*,

definicionis=definitionis і т.д., слова, що з'являються у написах, починаючи з II ст. У текстах Середньовіччя зустрічається багато таких слів, як *gracia, spacium, contemplacio, racionabilis*, тоді як слова *provincia, offitium* вживаються набагато рідше [5].

Ge, gi та *ce, ci* палаталізувалися та асибілювалися у більшій частині Романії. У цій позиції літеру *g* спіткала та сама доля, що й літеру *i*, наприклад: *generum* > іт. *genero*, ісп. *yerno*, фр. *gendre* та *iacēre* > іт. *giacere*, ісп. *yacer*, фр. *gésir* і слова *Troga=Troia, agebat=aiebat* і т.д. Перші приклади палаталізації *ce, ci* сягають ще V століття, у період, коли з'являється форма *intatamento*.

Деякі інтервокальні групи мали тенденцію до спрощення. Таким чином, *-nct-* стало *-nt-*: замість *sanctus, cunctus* казали й писали іноді *santus, cuntus* (див.: іт., ісп. *santo*, тоді як у фр. *saint* палатальний звук зберігся). Набагато раніше *-ns-* скоротилося до *-s-* (панроманське явище). Ще за архаїчних часів читаємо *O* і автор Appendix Probi писав *ansa non asa, mensa non mesa*, але звертав увагу й на хибні аналогії: *formosus non formunsus, occasio non occansio*. У групі на *-mn-* два носових звуки асимілювалися в *-nn-*, а іноді в *-mm-*. Тому часто зустрічаються форми *alunnius* або *sollemmo* у написах, а в Середньовіччі у текстах (див.: іт. *danno* < *damnum*, фр. *somme* < *somnum*). У романських мовах траплялася певна тенденція до асиміляції у групах *-pt-* та *-ps-* (звідси, слова *settembris, scriserunt* і т.д), а також у групах *-ct-* та *-cs-* (див.: *ottobres, autor, vissi, visit* < *vixit*). *Ks* скоротилася до *s* і в інших позиціях, наприклад: *dester, iusta, conius* < *dexter, iuxta, coniux* і поради в Appendix Probi: *meretrix non menetris*, але, з іншого боку, *miles non milex*.

Щодо кінцевих приголосних, відомо, що *t* мало дуже слабку артикуляцію ще на початку латинської літератури. В імператорську епоху тенденція опускати цей звук була загальноприйнятою. В Appendix Probi пишеться: *numquam non numqua, idem non ide, olim non ili*. У проклітичних словах *haud, sed, ad, apud, quod, quid* кінцева приголосна втратила свою сонорність (дзвінкість) перед глухою приголосною, наприклад: *at quem, apud forum, quot scripsi*. Звідси, велика непевність у орфографії цих слів. Вагання між *apud-apud, quid-quit* дало зрештою слова *capud, reliquid*. Але тут треба брати до уваги зникнення *t* кінцевого у розмовній мові, що існувало ще у Помпеї: *quisquis ama valia, peria qui nosci amare + quisquis amat, valtat, pertat qui non scit amare*.

Незважаючи на зміни, описані вище, розмовна мова Пізньої Римської Імперії загалом зберегла латинську структуру, а падіння римської влади не призвело до безпосередніх новацій.

Використана література:

1. Beaulieux Ch. Histoire de la prononciation du latin en France, Revue des études latines. – P., 1927.
2. Fridh A. Terminologie et formules dans les Variæ de Cassiodore. – Göteborg, 1956.
3. Mauer Th. H. Grammatica do Latin Vulgar. – Rio de Janeiro, 1959. – 243 p.
4. Mohrmann Ch. Latin vulgaire, Latin des chretiens, Latin medieval. – P., 1955.
5. Niermeyer J.F. Mediae Latinitatis Lexicon Minus. – Leyde, 1954-1955.